

Αρμενοπούλος

Μηνιαία νομική επιθεώρηση
Εκδίδεται από τον
Δικηγορικό Σύλλογο
Θεσσαλονίκης

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

24

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2003

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΟΥ ΧΑΜΟΥΡΑΜΠΙ (Μια νέα ματιά σε μια παλιά νομοθεσία)

Δημήτρη Τσινικόπουλου, Δικηγόρου

Όταν το 1902 ανακαλύφθηκε στα Σούσα της Περσίας, από την αρχαιολογική αποστολή του Μόργκαν (M.J. de Morgan), χαραγμένος σε μαύρο λίθο διορίτη ο κώδικας του Χαμουραμπί -παραμένοντας στην αφάνεια επί τρεις χιλιετίες-, ο επιστημονικός κόσμος ενθουσιασμένος χαιρέτησε την ανακάλυψη ως την «αρχαιότερη γραπτή συλλογή νόμων του κόσμου».

Από τότε μέχρι σήμερα, στο διαρρέυσαν διάστημα, πολλά γράφτηκαν και πολλά ειπώθηκαν για τον περίφημο αυτό κώδικα νόμων.

Το πολύτιμο αρχαιολογικό εύρημα βρίσκεται εδώ και χρόνια στο Μουσείο του Λούβρου, ενώ αντίγραφά του ανακαλύφθηκαν αργότερα και σ' άλλες πόλεις της Μεσοποταμίας. Κάθε καινούργια ανακάλυψη συνοδεύεται από ενθουσιασμό και ενδεχόμενες υπερβολές. Έτσι και με τον κώδικα του Χαμουραμπί -όπως κατέδειξε η μεταγενέστερη συστηματική επιστημονική έρευνα-, ειπώθηκαν πράγματα είτε ανακριβή είτε υπερβολικά. Ανάμεσα σ' αυτά είναι ότι πρόκειται για την αρχαιότερη και σημαντικότερη νομοθεσία του κόσμου, που μόλις η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού την ξεπέρασε, ότι πρόκειται για συστηματοποίηση γραπτών κανόνων δικαίου, ότι ο κώδικας επηρέασε τα μέγιστα όλες τις μεταγενέστερες νομοθεσίες της Εγγύς Ανατολής και ιδιαίτερα την Εβραϊκή νομοθεσία (λόγω κάποιων ομοιοτήτων που επισημάνθηκαν μεταξύ των δύο) και άλλα.

Μια νέα ματιά όμως σ' αυτόν τον αρχαίο κώδικα αποκαλύπτει κάποια ενδιαφέροντα και διαφορετικά στοιχεία, που θα ήταν νομίζω χρήσιμα και επωφελή να γίνουν ευρύτερα γνωστά.

Ι. Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ - ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Ο συγκεκριμένος κώδικας είναι μια στήλη ύψους 2,50 μ. περίπου, με μέση διάμετρο 1,80 μ. Στο επάνω

μέρος της υπάρχει ανάγλυφο προφανώς του θεού-ήλιου και δικαιοσύνης Σαμάς, καθήμενου, και όρθιος στέκεται ο Χαμουραμπί, ο Βασιλιάς της Βαβυλώνας. Ο Χαμουραμπί, το όνομά του οποίου σημαίνει ο (Θεός) «Αμμού είναι μεγάλος» και που οι δικοί του αποκαλούσαν και Νουχούς-Νισί (ευτυχία του λαού), υπήρξε ο 6ος των 11 βασιλέων της Α' Βαβυλωνιακής δυναστείας. Σύμφωνα με αρχαιολογικά ευρήματα (πινακίδες της Αμμισαντούκα) πρέπει να βασίλεψε μεταξύ των ετών 1792-1750 π.Χ. (κατ' άλλους από το 1728-1686 π.Χ.).

Ο συγκεκριμένος κώδικας δείχνει ότι οι νόμοι που εμπεριέχονται σ' αυτόν πρέπει να τέθηκαν σε ισχύ προ του 40ού έτους της βασιλείας του. Κάτω από την ανάγλυφη παράσταση είναι χαραγμένο το κείμενο του κώδικα σε 49 λωρίδες, από τις οποίες οι 5 περιέχουν πρόλογο και άλλες 5 επίλογο, σε ποιητική μορφή, στην Ακκαδική γλώσσα, με ωραίους χαρακτήρες της σφηνοειδούς γραφής.

Ο πρόλογος, εκτός από το ιστορικό του υλικό, εκφράζει την πρόθεση του Χαμουραμπί να εξασφαλίσει στο λαό του δικαιοσύνη: «... Όταν το μεγάλο όνομα της Βαβυλώνας έγινε γνωστό στις τέσσερις άκρες του κόσμου... τότε ο Ανού και ο Βήλος ανέθεσαν σε μένα τον Χαμουραμπί, τον υπέροχο άρχοντα, τον λάτρη του θεού, να φέρω δικαιοσύνη στη χώρα, να καταστρέψω τους κακούς και τους βέβηλους, να εμποδίσω τον ισχυρό να καταπιέζει τον αδύνατο, να φωτίσω την χώρα και να επιδιώξω το καλό του λαού. Εγώ ο Χαμουραμπί, ο κυβερνήτης που τον διόρισε ο Βήλος, έφερα τον πλούτο και την αφθονία, έδωσα ζωή στην πόλη Ουρούκ. ...Εγώ ομόρφωνα την Βόρσιππα... βοήθησα το λαό στην ανάγκη του και στερέωσα την ιδιοκτησία στη Βαβυλωνία. Είμαι ο Κυβερνήτης του λαού, ο υπέρτης που οι πράξεις του αρέσουν στον Άνουνιτ».

Ο εγωκεντρικός αυτός πρόλογος αρχίζει με μια φιλοφρόνηση προς τους Θεούς, αλλά στη συνέχεια

δεν αναφέρονται καθόλου προς το θεϊόν. Στη συνέχεια παραθέτονται 282 διατάξεις ποικίλου περιεχομένου. Όπως θα δούμε, πολλές απ' αυτές είναι φιλελεύθερες, συνοδευόμενες όμως με σοβαρές τιμωρίες, και ο κώδικας τελειώνει με έναν ωραιότατο επίλογο, εξίσου εγωκεντρικό. Ιδού ένα απόσπασμα:

«Οι δίκαιοι νόμοι που όρισε ο Χαμουραμπί, ο σοφός Βασιλιάς και με τους οποίους έδωσε στη χώρα στερεό θεμέλιο και δίκαιη διοίκηση... είμαι ο φύλακας Κυβερνήτης... έφερα στους κόλπους μου τους λαούς της Σουμερίας και του Ακκάδ. Με τη σοφία μου, τους εξανάγκασα έτσι, ώστε ο ισχυρός να μην καταπιέζει τον αδύνατο και να δικαιώνονται τα ορφανά και η χήρα... ώστε ο καταπιεζόμενος να βλέπει στο ομοίωμά μου τον βασιλιά της δικαιοσύνης. Να διαβάζει την επιγραφή στο μνημείο μου, να προσέχει τα δυνατά λόγια μου! Τα έργα μου είναι ασύγκριτα... Είμαι ο βασιλιάς που προεξέχει ανάμεσα στους βασιλείς». Ο επίλογος τελειώνει με ευλογίες υπέρ εκείνων που θα τηρήσουν τους νόμους και με κατάρες εναντίον εκείνων που θα τους παραμελούσαν ή θα τους παραβίαζαν.

Οι 282 διατάξεις ξεκινούν όλες σχεδόν με το υποθετικό «σουμώ» (εάν). Στη διατύπωσή τους είναι σχεδόν όλες, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, «υποθετικού» κανόνες (kasuistische Sätze), διατάξεις με γενικό κύρος, απευθυνόμενες προς όλους τους κατοίκους των πόλεων της χώρας (Βαβυλωνίας). «Κατηγορικοί» κανόνες (Apodiktische Sätze) μπορεί να θεωρηθούν οι διατάξεις των άρθρων 36-40. Οι κανόνες έχουν ποικίλο περιεχόμενο. Μεταξύ άλλων, αναφέρονται σε θέματα λατρείας θεών μέσα στους ναούς, στην εργασία σε δημόσια έργα, την κατασκευή διωρύγων και τη συντήρησή τους, το διαμετακομιστικό και διεθνές εμπόριο, σε φορολογικές απαλλαγές κ.ά. και προϋποθέτουν μια πατριαρχική κοινωνία. Παρόλο που η ίδια η στήλη δεν περιέχει διαιρέσεις του κειμένου σε άρθρα, σε μερικά μεταγενέστερα αντίγραφα του Κώδικα φαίνεται διαιρεμένο, είτε με κενό, είτε με κάποιες γραμμές, πράγμα που, σύμφωνα με μερικούς ειδικούς, επιμαρτυρεί παλαιά παράδοση διαιρέσεως του Κώδικα σε άρθρα.

Μια σύνοψη με επικεφαλίδα σύμφωνα με την πρώτη διαίρεση από τον Σελ (J.V. Scheil, στα 1902) που υπήρξε και ο πρώτος μεταφραστής του κειμένου, θα μπορούσε να είναι η επόμενη:

1. Αδικήματα περί την απονομή της δικαιοσύνης (1-5).
2. Αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας (6-25).
3. Διατάξεις για γαίες και οικίες (26-87).

(κενό)

4. Διατάξεις εμπορικού δικαίου (L-V, 107-126).
5. Διατάξεις περί γάμου, οικογένειας, περιουσίας (127-194).
6. Διατάξεις για επιθέσεις και αντίποινα (jus talionis) (195-214).
7. Διατάξεις για επαγγελματίες (Ιατροί και Οικοδόμοι) (215-233).
8. Διατάξεις για πλοιοκτήτες και πλοία (234-240).
9. Διατάξεις περί γεωργίας (241-271).
10. Διατάξεις για μισθούς και ημερομίσθια (272-277).
11. Διατάξεις περί δούλων (278-282).

Από το περιεχόμενο του κώδικα και κυρίως από τον πρόλογο και τον επίλογο, προκύπτει ότι περισσότερο είναι η «πολιτική διαθήκη» ενός ηγεμόνα, που στο τέλος της βασιλείας του νιώθει την ανάγκη να απариθμήσει τις επιτυχίες του και να συνοψίσει την πείρα και τη σοφία του προς όφελος των διαδόχων του. Γι' αυτό και εμφανίζεται να παίρνει τα σύμβολα της εξουσίας και δικαιοσύνης (δακτύλιο και ράβδο) από το Θεό Σαμάς και όχι από ανθρώπινο βασιλιά. Δεν ισχυρίζεται όμως ότι τους νόμους τους υπαγόρευσε κάποιος Θεός. Είναι δικό του έργο, για το οποίο καυχάται.

II. ΜΕΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΕΙΔΙΚΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ

Η παραπάνω διαίρεση βοηθάει όχι μόνο στην εξέταση του περιεχομένου του κώδικα αλλά και στη διαπίστωση ποια κοινωνικά ζητήματα θεωρήθηκαν κατάλληλα προς ρύθμιση και ποια όχι. Κατ' αρχάς το πρώτο πράγμα που προβληματίζει το σύγχρονο αναγνώστη είναι το ασυστηματοποίητο των διατάξεων του κώδικα, που δεν μπορεί να θεωρηθεί «Κώδικας» με τις σύγχρονες δικαικές απαιτήσεις. Πολύ χονδρικά, θα μπορούσε κανείς να πει ότι κάποιες ενότητες αναφέρονται σε θέματα δημοσίου δικαίου (κυρίως οι πρώτες) και κάποιες άλλες σε θέματα ιδιωτικού δικαίου. Το ασυστηματοποίητο φαίνεται παράξενο στα Δυτικά μυαλά, όχι όμως και στα μυαλά κατοίκων της Ανατολής, απ' όπου προέρχεται ο εν λόγω Κώδικας.

Έτσι, εντυπωσιάζει όχι μόνον η θεματολογία, όχι μόνον ότι εμπεριέχονται και συμφύρονται διατάξεις δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου, ποινικού και αστικού και εμπορικού, εργατικού και γεωργικού δικαίου, αλλά υπάρχουν και διατάξεις κοινωνικής προστασίας των ιδιωτών σε μια τόσο αρχαία εποχή! Τέτοια περίπτωση, λόγου χάριν, είναι η διάταξη που αναγράφεται ότι σε περίπτωση

κλοπής, αν δεν συλληφθεί ο κλέφτης, τότε το κράτος αποζημιώνει το θύμα (Κ.Χ. § 23).

Παρόμοια, αν κάποιος δολοφονηθεί, και πάλι το κράτος πληρώνει αποζημίωση στους κληρονόμους του νεκρού (Κ.Χ. § 24).

Ανάμεσα στις πιο προοδευτικές διατάξεις της νομοθεσίας, ασφαλώς θα πρέπει να θεωρηθεί και εκείνη (§ 142 Κ.Χ.) που αναγνωρίζει δικαίωμα διάξευξης και στη γυναίκα -κάτι που ασφαλώς είναι σπάνιο στις νομοθεσίες όχι μόνον της αρχαίας Ανατολής αλλά ολόκληρης της αρχαιότητας-, καθώς και το αλληλέγγυο των συζύγων για τα χρέη (§ 152), παρόλο που η γυναίκα μένει υποτεταγμένη στην εξουσία του άντρα.

Μια τέτοια προηγμένη νομοθεσία με ευαισθησίες στα θύματα και τους αδύναμους, ασφαλώς και εντυπωσιάζει. Εκείνο όμως που είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι οι ιδιαίτερα αυστηρές ποινές που προβλέπονται στα αδικήματα. Ποινές που προκαλούν ανατριχίλα στο διάβασμα ή ακουσμά τους, αν κριθούν με τα σύγχρονα νομικά δεδομένα και τα κατασταλτικά ή εγκληματοπροληπτικά μέτρα των δημοκρατικών κοινωνιών. Η φιλοσοφία του Κώδικα διαπνέεται περισσότερο με το πνεύμα των αντιποίνων. Κυρίαρχο φαίνεται σε πάμπολλες περιπτώσεις το *Jus talionis* (το δίκαιο της ανταποδόσεως), γνωστό σ' όλες τις αρχαίες πρωτόγονες κοινωνίες και ιδιαίτερα στις σημιτικές φυλές, που περισσότερο όμως απέβλεπε στον περιορισμό του εγκλήματος και του κακού, με το σκεπτικό: «Όχι μεγαλύτερο κακό από το επελθόν». Τα εγκλήματα θα μπορούσαν να ταξινομηθούν κατά τον Κώδικα σε τρεις κατηγορίες: Σε εγκλήματα κατά των θεών, κατά του κράτους και κατά των ατόμων. Αυτές οι τρεις μεγάλες κατηγορίες κάλυπταν όλες τις περιπτώσεις.

Η προβλεπόμενη ποινή σε 37 αδικήματα ήταν θάνατος, αλλά ο τρόπος εκτελέσεως δεν προκαθορίζεται πάντα. Συνηθισμένες επιβαλλόμενες ποινές ήταν ο πνιγμός, ο θάνατος διά της πυράς, ο ανασκολοπισμός, ο ακρωτηριασμός (αποκοπή χεριού, μύτης, γλώσσας κ.ά.), η μαστίγωση, η εξορία, η πώληση του δράστη ως δούλου, η καθαίρεση, η επανόρθωση ή η χρηματική αποζημίωση.

Έχει σημασία πάντως να τονισθεί ότι διαφορετική ποινή επιβαλλόταν για το ίδιο αδίκημα σε μέλη της αριστοκρατίας και διαφορετική ποινή στην κατώτερη τάξη των πολιτών και ιδιαίτερα στους δούλους. Ο Κώδικας είχε να κάνει με κοινωνικές διακρίσεις: τις λαμβάνει σοβαρά υπόψη του και διαμορφώνει και επιβάλλει ποινές ανάλογες. Έτσι π.χ., αν κάποιος κύριος καταστρέψει το μάτι κάποιου αριστοκράτη, θα του καταστρέψουν το

μάτι του (Κ.Χ. § 196). Αν καταστρέψει το μάτι ενός κοινού πολίτη θα πληρώσει 1 ασημένιο μίνα. Αν καταστρέψει το μάτι ενός σκλάβου ενός κυρίου, θα τον πληρώσει στο μισό της αξίας του (§ 198, 199).

Η ίδια διάκριση γίνεται και σε περίπτωση αφαίρεσης δοντιού (§ 200, 201). Αντίθετα, αν ένας δούλος ενός κυρίου χαστουκίσει ένα μέλος της αριστοκρατίας, η ποινή είναι ακρωτηριασμός: θα του κόψουν το αυτί (§ 205).

Το *Jus talionis* επενεργεί όλως παραδόξως, όχι ακριβώς με την αρχή της ταυτοπάθειας θύματος - δράστη αλλά και αντιπροσωπευτικά. Όχι δηλαδή με την τιμωρία του υπαιτίου αλλά με την τιμωρία μέλους της οικογένειας του υπαιτίου. Έτσι αν, λόγω χάριν, ένας οικοδόμος χτίσει σπίτι για έναν κύριο αλλά λόγω αμελούς, κακής κατασκευής το σπίτι καταρρεύσει και πεθάνει ο κύριος του σπιτιού, τότε ο οικοδόμος τιμωρείται με θάνατο (§ 229). Αν όμως πεθάνει ο γιος του ιδιοκτήτη, τότε καταδικάζεται σε θάνατο όχι ο υπαίτιος οικοδόμος αλλά ο γιος του οικοδόμου! (§ 230).

Οι χρηματικές αποζημιώσεις δεν φαίνεται ν' αποτελούσαν αντίποινα, αλλά είναι επαγορευτικές της ζημίας και επιβάλλονταν στα μέλη της αριστοκρατίας.

Οι παραπάνω ιδιαίτερα αυστηρές ποινές του Κώδικα με τις θανατικές καταδίκες και τους ακρωτηριασμούς δεν υπάρχουν σε μεγάλο βαθμό σε προηγούμενες νομοθεσίες των Βαβυλωνίων (που μνημονεύουμε παρακάτω). Για τα ίδια αδικήματα φαίνονται πιο επιεικείς και προβλέπουν περισσότερο χρηματικές ποινές ή αποζημίωση θύματος. Το φαινόμενο αυτό στον Κώδικα του Χαμουραμί θεωρήθηκε από μερικούς ως αρχαϊσμός, δηλ. ως επάνοδος σε έναν πρωτογονισμό, αλλά καλύτερα εξηγείται ότι ήταν πρόθεση του Χαμουραμί, με την αυστηρότητα των ποινών, να περιβάλλει με κύρος τη νομοθεσία του και το κράτος του, προβλέποντας αυστηρές ποινές μόνο για προσβολή μελών της ανώτερης κοινωνίας από τα κατώτερα μέλη.

Αξιοπαρατήρητο είναι επίσης ότι δεν γίνεται στον Κώδικα αναφορά ή μνεία περί βασάνων για απόσπαση ομολογίας ή για την επιτυχία αποδείξεως ενοχής του κατηγορουμένου, ούτε για καταναγκαστικά έργα (που εμφανίζονται αργότερα στους νόμους της μεσοασσυριακής περιόδου), μέτρα που ήταν δαπανηρά για το κράτος και αιτία διαφθοράς των κρατουμένων.

Τις ποινές τις επέβαλλε συνήθως ο βασιλιάς ή ο τοπικός διοικητής και εκτελούνταν από στρατιώτες. Διαφορετικά, επαφίετο στον αδικηθέντα ή στους συγγενείς του ή τους γείτονες η εκτέλεση της

απόφασης, κατά πάσα πιθανότητα παρουσία των δικαστών (§ 127 K.X.).

Είπαμε λίγα απ' αυτά που περιέχει ο Κώδικας και απ' αυτά που ρυθμίζει. Αξιοπρόσεχτα είναι επίσης κι αυτά που δεν περιέχει και δεν ρυθμίζει, ενώ θα ανέμενε κάποιος να τα ρυθμίζει. Επί παραδείγματι, δεν γίνεται λόγος για πατροκτονία, απαγωγή δούλου, κλοπή ύδατος (σοβαρό αδίκημα για μια χώρα με τεχνητή άρδευση) και άλλες περιπτώσεις, που ενώ ρυθμίζονται σε μεταγενέστερους νόμους του μέσου Ασσυριακού βασιλείου (γ. 1120 π.Χ. περίπου) δεν ρυθμίζονται στον Κ.Χ. Ακόμα οι σχετικές διατάξεις ασχολούνται με διάφορα είδη ιδιοκτησίας, αλλά δεν περιέχουν γενικό κανόνα περί ιδιοκτησίας. Ρυθμίζουν περιπτώσεις κληρονομικής διαδοχής, αλλά δεν εμπεριέχουν και γενικό κανόνα περί διαδοχής. Ρυθμίζουν την υιοθεσία αρρένων αλλά όχι θηλέων. Δεν γίνεται λόγος για την οργάνωση δικαστηρίων και της δικαιοσύνης, για φορολογικές υπηρεσίες, ενώ γίνεται λόγος για φοροαπαλλαγές, ούτε υπάρχουν διατάξεις για την κτηνοτροφία, που για την εποχή εκείνη είχε σχετική οικονομική σημασία.

Οι παραλείψεις αυτές έχουν ασφαλώς την εξήγησή τους. Κατ' αρχάς ο Κώδικας Χαμουραμπί (Κ.Χ.) δεν είναι όπως επισημάνθηκε κώδικας με τη σύγχρονη σημασία της λέξης. Πρόκειται για κάποια καταγραφή περιπτωσιολογικών διατάξεων γενικού ενδιαφέροντος. Δεύτερον, οι διατάξεις αυτές ρυθμίζουν διάφορα θέματα και προβλήματα της Μεσοποταμιακής κοινωνίας, στο πρώτο μισό της δεύτερης χιλιετίας, χωρίς κάποια προηγούμενη συστηματική μελέτη των κοινωνικών και νομικών προβλημάτων από κάποια νομοπαρασκευαστική επιτροπή, η οποία θα μελετούσε εις βάθος όλα τα θέματα. Τρίτον, όπως αναφέρω παρακάτω, φαίνεται να πρόκειται για συλλογή προϋφισταμένων εθίμων ή, ακόμα καλύτερα, νομολογία, ήτοι συλλογή κάποιων αποφάσεων επί συγκεκριμένων γεγονότων - καταστάσεων, που αντιμετωπίστηκαν εμπειρικά από δικαστές - ιερείς - άρχοντες στην αρχαία Σουμεριανή κοινωνία. Αυτό εξηγεί και κάποιες άλλες ιδιαιτερότητες και ομοιότητες ή αποκλίσεις από άλλες αρχαίες νομοθεσίες, που ρύθμιζαν παρόμοια κοινωνικά προβλήματα. Ακόμα, επειδή ενσωματώνει διατάξεις, νόμους, ή έθιμα διαφορετικών περιόδων, υπάρχουν σ' αυτόν αντιφάσεις ή ασυνέπειες, όπως π.χ. ως προς τις κλοπές που σύμφωνα με τις § 6 και 7 η ποινή είναι θάνατος, ενώ σύμφωνα με την § 8 είναι χρηματική ποινή. Ο Κώδικας, πάντως, για τη ρύθμιση των διαφόρων προβλημάτων και ιδιαίτερα στην επιβολή κυρώ-

σεων λαμβάνει σοβαρά υπόψη του τις διακρίσεις των τριών κοινωνικών τάξεων: Ευγενών (awēleū) ελεύθερων πολιτών (muškeṇū) και δούλων (wardū), αν και ο Ρώσος ιστορικός *Igor M. Diakonov* κατέδειξε ότι δεν υπήρχε μεγάλη διαφορά μεταξύ ευγενών και ελεύθερων πολιτών.

III. Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΧΑΜΟΥΡΑΜΠΙ: ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ Ή ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ;

Ένα άλλο βασικό ερώτημα που ανέκυψε είναι, αν ο περίφημος αυτός κώδικας εμπεριέχει πράγματι διατάξεις, κανόνες δικαίου, γενικούς και αφηρημένους με γενική ισχύ (έστω και ατελείς μερικές φορές, χωρίς δηλαδή ακριβή καθορισμό και προβλεπόμενες κυρώσεις), ή είναι περισσότερο νομολογία, συλλογή αποφάσεων δικαστικών επί γεγονότων που αφορούσαν μεμονωμένες περιπτώσεις.

Αρχικά, είχε υποστηριχθεί από τους ιστορικούς του δικαίου η πρώτη άποψη, αλλά με την πάροδο του χρόνου κέρδισε έδαφος η δεύτερη.

Υπέρ της πρώτης άποψης συνηγορεί το γεγονός ότι πολλές διατάξεις του κώδικα εμφανίζουν χτυπητές (ως και επί λέξει) ομοιότητες με προγενέστερες νομοθεσίες των Σουμερίων και Βαβυλωνίων.

Αλλά όπως φαίνεται αυτές οι διατάξεις δεν ήταν προϊόν νομοθεσίας σοφού βασιλέως, νομοπαρασκευαστικής επιτροπής, ή έστω ομάδας ιερατείου (που είχε ισχυρή επιρροή την εποχή εκείνη ιδιαίτερα στην Ουρ) αλλά προϊόν καταγραφής εμπειρικής αντιμετώπισης διαφόρων περιπτώσεων, που εμφανίστηκαν στην πράξη και δόθηκε κάποια «λύση δίκαιη».

Υπέρ της δεύτερης άποψης συνηγορεί το γεγονός του ασυστηματοποίητου των διατάξεων, οι εμφανείς ελλείψεις του σε διάφορα θέματα κ.ά.

Οι διατάξεις του Κ.Χ. αποτελούν προφανώς σειρά τροπολογιών και συλλογή αποφάσεων των δικαστών του βασιλιά, με οδηγίες στο δικαστή ή εφαρμοστή, που αφορούσε μεμονωμένες περιπτώσεις με κάποιες οδηγίες ή υποδείξεις (*F.R. Kraus*). Δεν περιέχει γενικές αρχές ή ρήτρες, αλλά υποθετικές περιπτώσεις της φόρμουλας «Εάν ο Χ διέπραξε το Ψ, τότε θα συμβεί αυτό ή εκείνο».

Συναφές θέμα με το παραπάνω ερώτημα είναι το θέμα, αν οι διατάξεις του Κώδικα ήταν δεσμευτικές και πράγματι εφαρμόζονταν στα μετέπειτα χρόνια στη Βαβυλωνία έχοντας πρακτική εφαρμογή, ή προτάσεις εν πολλοίς ανεφάρμοστες.

Οι ερευνητές του δικαίου έχουν εκφράσει τις επιφυλάξεις τους, τόσο για τη γενική ισχύ του κώδικα στη Βαβυλωνία όσο και για τις επιμέρους

διατάξεις του. Οι ενδείξεις που υπάρχουν από μεταγενέστερες συμβάσεις ιδιωτών στη Βαβυλωνία και Μεσοποταμία, δείχνουν ότι ποτέ δεν μνημόνευαν τις διατάξεις του Κώδικα του Χαμουραμπί στις συναλλαγές τους. Φαίνεται ότι ούτε οι δικαστές ούτε οι ιδιώτες θεωρούσαν τον εαυτό τους δεσμευμένο από τις διατάξεις του περίφημου αυτού Κώδικα.

Το ερώτημα που παραμένει είναι: μήπως ήθελε ο Χαμουραμπί, με τη ρεφορμιστική νομοθεσία του, να δώσει στους δικαστές και το λαό μια κατεύθυνση χωρίς δέσμευση;

Υπέρ της καταφατικής απάντησης συνηγορεί το γεγονός ότι πολλές αυστηρές ποινές, επιβολής του θανάτου π.χ. για τον αγοραστή χωρίς μάρτυρες και συμβόλαια (§ 7) ή η αντικατάσταση της χαμένης περιουσίας ιδιώτου από την πολιτεία (§ 23) και πολλές άλλες, φαίνονται ουτοπικές και ανεφάρμοστες.

Ορισμένοι ιστορικοί του δικαίου υποστήριξαν και την ακραία άποψη, ότι οι διατάξεις του Κώδικα δεν προήλθαν καθόλου από την εμπειρία αλλά από ξένους προς τον κόσμο ιδιώτες, που δεν είχαν καθόλου προ οφθαλμών συμβάσεις ή έγγραφα.

Αλλά ο πρόλογος και ο επίλογος του Κώδικα, καθώς και πολλές διατάξεις του, μιλούν για το αντίθετο. Ένας ισχυρός μονάρχης της Ανατολής σαν το Χαμουραμπί, ήθελε εκτός από διοίκηση και ισχυρή νομοθεσία. Αλλά παρά ταύτα παραμένει αμφίβολο κατά πόσο ο κώδικας εφαρμόζοταν στην πράξη και κατά πόσο δέσμευε άρχοντες - δικαστές - λαό. Υποστηρίχτηκε ακόμη και η άποψη, ότι τον κώδικα «τον συμβουλευόνταν όποτε ήθελαν κάποια νομική συμβουλή χωρίς κάποια δέσμευση» (*Hartmut Schmökel*).

IV. ΚΩΔΙΚΑΣ ΧΑΜΟΥΡΑΜΠΙ: Η ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ;

Είναι ο Κώδικας του Χαμουραμπί η αρχαιότερη γνωστή νομοθεσία; Έτσι πιστεύτηκε όταν πρωτοανακαλύφθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα και μέχρι το μισό του 20ού αιώνα.

Ωστόσο, η αρχαιολογική σκαπάνη και οι μεταγενέστερες ανακαλύψεις έφεραν σε φως στη Μεσοποταμία και άλλες ενεπίγραφες πινακίδες με νόμους σε σφηνοειδή γραφή, που κατά γενική αναγνώριση είναι αρχαιότερες του Κώδικα του Χαμουραμπί. Ήδη γύρω στο 2370 π.Χ. προβάλλει από τις σφηνοειδείς επιγραφές ο Ουρουκακίνα (*Urukagina*) της Μεσόποταμιακής πόλης Λαγκάς, με κάποιες διατάξεις του, ως κοινωνικός μεταρρυθμι-

στής εναντίον των ισχυρών και προστάτης των πτωχών, παίρνοντας εντολή από το Θεό του.

Οι πιο ενδιαφέρουσες από τις αρχαίες νομοθεσίες είναι ο κώδικας του *Ουρ-Ναμμού*, θεμελιωτή της τρίτης δυναστείας της Ουρ, ηγεμόνας που έχτισε το καλύτερα διατηρημένο μέχρι σήμερα Ζιγγουράτ (πυργωτό ναό) της Μεσοποταμίας. Θεωρείται ότι βασίλεψε από το 2112-2095 π.Χ. (κατ' άλλους 2060-2043 π.Χ.). Ο Κώδικας αυτός -που και πάλι δεν είναι βέβαια κώδικας με τη σύγχρονη σημασία της λέξης-, βρέθηκε αποσπασματικός με πολλά λειψά και μισοκατεστραμμένα άρθρα. Υπάρχει επίσης πρόλογος και επίλογος και ανάμεσα σε διάφορες διατάξεις για τους σκλάβους, για το γάμο, τις σωματικές βλάβες κ.ά., υπάρχουν μερικές θρησκευτικο-μαγικής φύσεως. Κι αυτός -όπως ο Χαμουραμπί-, «θέλει να θεμελιώσει δικαιοσύνη στη χώρα» κατά δικαιοδοσία του Θεού Νάννα. Το κείμενο μεταφράστηκε από τον *T. J. Finkelstein* (Φινκελστάιν). Σ' αυτήν την πρωτόγονη νομοθεσία ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάταξη για δοκιμασία του μάρτυρος με τη «βάσανο του ποταμού» (§ 13) που ήταν ο Θεός-Κριτής. Αν ο ποταμός δεν τον έπνιγε, ήταν αθώος ο μάρτυς ή ο διάδικος (παρόμοια διάταξη στην § 2 Κ.Χ.). Οι νόμοι περί ανταποδόσεως είναι πάντως πιο επιεικείς απ' αυτούς του Χαμουραμπί.

Ο Κώδικας *Λιπίτ-Ιστάρ* είναι γραμμένος στη Σουμεριανή γραφή. Ανακαλύφθηκε από τον *Francis Steele* το 1947. Ανήκει στον *Λιπίτ-Ιστάρ*, τον πέμ-πτο βασιλιά της Σημιτικής δυναστείας της Ισίν (1934-1924, κατ' άλλους 1875-1864 π.Χ.). Μερικά αποσπάσματά του έχουν διατηρηθεί σε επτά πινακίδες από την αρχαία πόλη Νιππούρ. Φυλάσσονται στο Πανεπιστημιακό μουσείο της Φιλαδέλφειας.

Η αγγλική μετάφραση του κειμένου έγινε από τον Ασσυριολόγο *S. N. Kramer*. Σύμφωνα με τον πρόλογο, ο νομοθέτης παίρνει εντολή από τον Θεό Ενλίλ να νομοθετήσει. Ανάμεσα σε πρόλογο και επίλογο υπάρχουν 38 διατάξεις που αναφέρονται σε θέματα ακίνητης περιουσίας, σκλάβων, κληρονομίας και γάμου κ.ά., που παρουσιάζουν αρκετή ομοιότητα με ορισμένες διατάξεις του Κ.Χ. (ιδιαίτερα οι διατάξεις 10 και 35 με αυτές του Κ.Χ. 59 και 247). Φαίνεται ότι ο Κώδικας Χαμουραμπί πρέπει εν μέρει να στηρίχτηκε σ' αυτόν, ή και οι δυο να ανάγονται σε κοινή πηγή.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον από αυτές όμως παρουσιάζει ο Κώδικας της *Εσνούνα*, πόλης που υπήρξε πρωτεύουσα του Αμμοριτικού βασιλείου. Η πόλη χτίστηκε στην Κοιλιάδα του ποταμού Ντιγιάλα του Ιράκ και αναπτύχθηκε στην τρίτη δυναστεία της

Ουρ (γ. 1950 π.Χ.). Ταυτίζεται με το σημερινό Τελ-αλ-Ασμάρ.

Ο Κώδικας αποδίδεται στο βασιλιά Μπιλαλάμα (Bilalama), που κι αυτός ισχυρίζεται ότι είναι «σοφός ποιμένας» του λαού του.

Ο Κώδικας βρέθηκε μεταξύ των ετών 1945-1947 γραμμένος σε δύο σπασμένες πινακίδες στη θέση Ταλ Αμπού Χαρμάλ κοντά στη Βαγδάτη. Φαίνεται ότι είναι αντίγραφο μιας αρχικής πηγής, αφού είναι πιστά αντίγραφο της αρχικής. Ο Κώδικας αυτός χρονολογείται κατά τρεις γενιές πριν από τον Κώδικα του Χαμουραμπί και μέχρι δύο αιώνες. Φυλάσσεται στο Μουσείο της αρχαίας Ανατολής της Κωνσταντινουπόλεως και επισημάνθηκε από τον S. N. Kramer στα 1952, αν και φαίνεται ότι προηγήθηκε ο Ασσυριολόγος *Albrecht Goetze* (1948) με πρώτη έκδοσή.

Οι 59 διατάξεις του κώδικα αυτού φανερώνουν πολλές ομοιότητες με τον Κώδικα του Χαμουραμπί ακόμα και σε μικρολεπτομέρειες. Μάλιστα σύμφωνα με τους Ασσυριολόγους και τους ιστορικούς του δικαίου, φαίνεται ότι τα τρία τέταρτα των διατάξεων του Κώδικα αυτού έχουν αντιγραφεί από τον Κ.Χ. Υπάρχουν διατάξεις για μίσθωση αμαξιών (§ 1-2), πλοίων (§ 4-6), για γάμους (§ 24-30) για ανατροφή παιδιών από παραμάνες (§ 32-35), διατάξεις αγοραπωλησίας (38-41), για σωματικές βλάβες (42-48) για διαζύγιο (59). Οι ποινές πάντως είναι εδώ πολύ επιεικές, σε αντίθεση με τις αυστηρές ποινές και ακρωτηριασμούς του Κώδικα Χαμουραμπί.

Ενδιαφέρον υπάρχει σε δυο διατάξεις που τις συναντάμε ολόιδιες στον Κώδικα Χαμουραμπί. Πρόκειται για θέματα που αφορούσαν τις αρχαίες κοινωνίες. Οι διατάξεις του άρθ. 5 και 54 αντιστοιχούν επί λέξει με αυτές των διατάξεων 237 και 251 του Κ.Χ.

Η διάταξη 5 λέει: «Αν από αμέλεια του καπετάνιου βυθιστεί το πλοίο, τότε εκείνος θα πληρώσει στο ακέραιο όσα χάθηκαν». Κάπως διαπλατυσμένη η διάταξη αυτή υπάρχει στην § 237 Κ.Χ.

Και η διάταξη 54 για τον κερατιστή ταύρο, που γνώριζε την ιδιότητά του ο ιδιοκτήτης του, είναι ολόιδια με αυτήν του Κ. Χαμουραμπί § 251· επιβάλλεται πρόστιμο- χρηματική αποζημίωση υπέρ του θύματος εις βάρος του κυρίου του.

Τα παραπάνω δείχνουν ότι ο Κώδικας Χαμουραμπί δεν υπήρξε η αρχαιότερη γνωστή νομοθεσία. Προηγήθηκαν άλλες αρχαιότερες Μεσοποταμικές, στις οποίες προφανώς στηρίχτηκε. Αλλά, βέβαια, η νομοθεσία του Χαμουραμπί υπήρξε η πιο ενδιαφέρουσα, η πιο πολύπλοκη και η περισσότερο γνωστή απ' όλες τις άλλες.

Ν. ΚΩΔΙΚΑΣ ΧΑΜΟΥΡΑΜΠΙ ΚΑΙ ΜΩΣΑΪΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Η ανακάλυψη του Κώδικα του Χαμουραμπί και η συγκριτική μελέτη της νομοθεσίας αυτής με τις άλλες νομοθεσίες της αρχαίας Ανατολής και μάλιστα της Εγγύς (Αιγυπτίων, Ασσυρίων, Αραμαίων, Εβραίων κ.ά.) έριξε αρκετό φως σε μερικούς πολύ ενδιαφέροντες θεσμούς, κατέδειξε την αρχαιότητά τους και το κοινό υπόβαθρο σε πολλές περιπτώσεις. Μεταξύ των ερευνητών ιδιαίτερο ενδιαφέρον επιδείχτηκε στο παρελθόν για τις ομοιότητες και τις σχέσεις που θα μπορούσαν να υπάρχουν μεταξύ του Κ.Χ. και της Μωσαϊκής νομοθεσίας (δικαίου της Πεντατεύχου, που ασφαλώς είναι μεταγενέστερο) και εμπεριέχει 613 νόμους ή διατάξεις. Οι διατάξεις αυτές είναι ενσωματωμένες σε ιδιαίτερα νομικά κομμάτια της Πεντατεύχου, όπως είναι ο Κώδικας (ή βιβλίο) της διαθήκης (Έξοδος 20:22-23:19), ο λεγόμενος δευτερονομικός κώδικας (Δευτερονόμιο κεφ. 12-26) και ο νόμος της αγιότητας (Λευϊτικό 17-26), που αποτελούν κυρίως ανάπτυξη των διατάξεων του βιβλίου της Διαθήκης και του περίφημου Δεκαλόγου (Έξοδ. 20:1-17).

Η αρχική τάση των πρώτων ερευνητών ήταν στο να υποδεικνύουν και να υπογραμμίζουν ομοιότητες μεταξύ των δύο νομοθεσιών και να τις χρεώνουν εις βάρος της Μωσαϊκής, θεωρώντας ότι η δεύτερη στηρίχτηκε και επηρεάστηκε από την πρώτη, αφού η νομοθεσία του Χαμουραμπί και αρχαιότερη είναι και διέθετε μεγάλη αίγλη και επιρροή στην αρχαία Ανατολή επί αιώνες. Είναι γνωστό ιστορικά άλλωστε, ότι ο Κώδικας Χαμουραμπί για δυο χιλιάδες χρόνια αποτελούσε ουσιαστικά τη βάση νόμων λαών της Μέσης Ανατολής και επηρέασε ακόμη και το δίκαιο της αρχαίας Κρήτης.

Η συστηματική όμως συγκριτική έρευνα των επιμέρους διατάξεων κατέδειξε, με την πάροδο του χρόνου, ότι οι διαφορές είναι πολύ μεγαλύτερες από τις όποιες ομοιότητες, οι δε ομοιότητες θα πρέπει να αποδοθούν σε κοινή δικαιοκή παράδοση, διότι τόσο ο Κ.Χ. όσο και το δίκαιο της Πεντατεύχου, σε πολλές περιπτώσεις, ενσωμάτωσαν προϋφιστάμενο σημαντικό εθιμικό δίκαιο της Μεσοποταμίας. Από τη Μεσοποταμία άλλωστε προήλθαν (Ουρ των Χαλδαιών) και οι προπάτορες του αρχαίου Ισραήλ (Αβραάμ - Ισαάκ - Ιακώβ), οι οποίοι έφεραν μαζί τους και το εθιμικό δίκαιο της Μεσοποταμίας στη Χαναάν.

Ενδεικτικό είναι μάλιστα το γεγονός, ότι έθιμα της πατριαρχικής κοινωνίας που υπάρχουν και αντανακλώνται στο βιβλίο της Γένεσης όπως η εν επιγνώσει της νομίμου συζύγου τεκνοποιία του

συζύγου με παλλακίδα (Γένεσις 16:2 - περίπτωση Αβραάμ-Άγαρ) προβλέπονται και ρυθμίζονται στον Κώδικα Χαμουραμπί § 144-147 (πρβλ. ακόμα Γένεσις 21:9-14 με Κ.Χ. § 170).

Οι μεγαλύτερες ομοιότητες επισημάνθηκαν μεταξύ του Κ.Χ. και του βιβλίου της Διαθήκης, που ανάγεται πράγματι κατά τους ερευνητές στην εποχή του Ορειχάλκου, αλλά κι εκεί που γίνεται επανάληψη ή διαπλάτυνση των διατάξεων αυτών (π.χ. Δευτερονόμιο).

Έτσι, λόγου χάριν, ομοιότητα υπάρχει μεταξύ των διατάξεων Κ.Χ. § 1, που καταδικάζει την ψευδομαρτυρία, με τη διάταξη του Δευτερονομίου 19:16-19, που αναφέρεται επίσης στην ταυτοπάθεια του ψευδούς μάρτυρος.

Το Λευϊτικό 20:10 και το Δευτερονόμιο 22:22 συμφωνούν με τον Κ.Χ. άρθρο 129 για την τιμωρία της μοιχείας με θάνατο. Η θεοδικία στην περίπτωση της ανεξακρίβωτης μοιχείας υπάρχει και στις δύο νομοθεσίες στον Κ.Χ. § 132 και στη Μωσαϊκή (Αριθμοί 5:11-39), αλλά με σημαντικές διαφορές.

Ο νόμος της ανταποδόσεως, γνωστός σε όλη την αρχαιότητα, υπάρχει σε πολλές διατάξεις του Κ.Χ. (§ 195-218) και παρόμοια στο Έξοδος 21:23-25 και Δευτερονόμιο 19:21 «ζωή αντί ζωής, οφθαλμόν αντί οφθαλμού, οδόντα αντί οδόντος, χείρα αντί χειρός, πους αντί ποδός... κτύπημα αντί κτυπήματος», αλλά με διαφορετική φιλοσοφία και αντιμετώπιση των περιπτώσεων.

Η διάταξη του κερατίζοντος βοδιού υπάρχει και στον Κ.Χ. (§ 250, 251) και στο Εβραϊκό δίκαιο (Έξοδος 22:28-30), αλλά με διαφοροποιήσεις και με έμφαση στην αξία της ζωής στη Μωσαϊκή νομοθεσία και, βέβαια, προϋπάρχει σαν κοινή βάση στον Σουμεριανό Κώδικα Εσνούνα (§ 54), όπως είδαμε, πράγμα που επιμαρτυρεί την αρχική κοινή πηγή των διατάξεων.

Υπάρχουν και κάποιες άλλες ομοιότητες σε δευτερεύοντα θέματα, αλλά υπάρχουν και ουσιώδεις διαφορές σε κεφαλαιώδη θέματα, όπου καταφαίνεται καθαρά ότι η Μωσαϊκή νομοθεσία υπερέχει σε θέματα ηθικής και ανθρωπισμού έναντι του Κώδικα Χαμουραμπί.

Κατ' αρχάς ένα μεγάλο μέρος της εβραϊκής νομοθεσίας είναι διατυπωμένο με κατηγορικούς κανόνες δικαίου, σε αντίθεση με τον Κώδικα Χαμουραμπί, που εμπεριέχει υποθετικούς κανόνες κυρίως. Επίσης, οι εβραϊκοί νόμοι είναι διατυπωμένοι σε χρόνο που αφορά το μέλλον, ενώ οι διατάξεις Κ.Χ. αφορούν πράξεις παρελθόντος και σπανίως παρόντος.

Στο Jus talionis, στον Κ.Χ. γίνονται διακρίσεις

στις ποινές ανάλογα με τις κοινωνικές τάξεις, ενώ στο Εβραϊκό δίκαιο υπάρχει ισονομία και ισηγορία. Γενική είναι η αρχή: «Κρίνετε δικαίως» και «δεν θα αποβλέψεις στο πρόσωπο φτωχού, ούτε θα σεβαστείς πρόσωπο δυνάστου» (Λευϊτικό 19:15). Επίσης: «Ο αυτός νόμος για τον αυτόχθονα και τον ξένο» (Έξοδ. 12:49). Ακόμη: «δεν θα αποβλέπετε σε πρόσωπα· θα ακούτε τον μικρό όπως τον μεγάλο» (Δευτ. 1:17). Στον Κ.Χ. η ποινική ευθύνη δεν είναι προσωποπαγής και μπορεί να θανατωθεί ο γιος στη θέση του αδικήσαντος πατέρα (§ 230). Αντίθετα στο Μωσαϊκό Νόμο η ποινή είναι προσωποπαγής: «Οι πατέρες δεν θα θανατώνονται για τα τέκνα, ούτε τα τέκνα θα θανατώνονται για τους πατέρες» (Δευτερονόμιο 24:16). Ο Κώδικας Χαμουραμπί προέβλεπε δικαίωμα διαζυγίου και για τη γυναίκα, πράγμα που δεν συνέβαινε και με το Μωσαϊκό νόμο (Δευτ. 24:1). Σύμφωνα με τον Κώδικα Χαμουραμπί, ο υποθάλψας τον φυγάδα δούλο τιμωρείται με θάνατο, όπως με θάνατο τιμωρείται και όποιος βοηθάει ένα δούλο να δραπετεύσει από τον κύριό του (§ 15, 16). Αντίθετα, στο Δευτερονόμιο υπάρχει διάταξη που προέβλεπε άσυλο για το δούλο που κατέφυγε από τον κύριό του σε τρίτον (Δευτερ. 23:15).

Στο Μωσαϊκό νόμο ο κύριος δούλου που θα επέφερε στο δούλο του θανατηφόρο χτύπημα, τιμωρούνταν οπωσδήποτε. Και αν του επέφερε βαριά σωματική βλάβη (π.χ. απώλεια οφθαλμού) ήταν υποχρεωμένος να τον απελευθερώσει (Έξοδ. 21:20, 26). Στον Κώδικα του Χαμουραμπί στις ίδιες περιπτώσεις ο κύριος κατέβαλλε απλή αποζημίωση «θα τον πλήρωνε στο μισό της αξίας» (§ 199 Κ.Χ.). Θάνατος επιβαλλόταν στον κλέπτη ή κλεπταποδόχο αντικειμένων ή πραγμάτων κρατικής ιδιοκτησίας σύμφωνα με τον Κ.Χ. (§ 6). Σύμφωνα με τη Μωσαϊκή νομοθεσία όμως, ο κλέπτης τιμωρούνταν με το να αποδώσει αποζημίωση στο θύμα (Έξοδος 22:1 επ.). Ένας αιμομίκτης της υψηλής τάξης στον Κ.Χ. (§ 154) εξορίζεται, ενώ αυστηρότερη ποινή επιβάλλεται στο Εβραϊκό δίκαιο (Λευϊτ. 18:6, 29).

Τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιαστούν, για να καταδείξουν ότι, ακόμα κι εκεί που δυο σειρές διατάξεων διαφέρουν λίγο στο γράμμα ή στη διατύπωση, διαφέρουν πολύ κατά το πνεύμα, τη φιλοσοφία, τη ratio legis.

Κοντολογίς, οι μεν ομοιότητες μεταξύ των δύο νομοθεσιών μπορεί να αποδοθούν σε κοινό εθιμικό, δικαιοκ και πολιτιστικό σημειτικό υπόβαθρο, οι δε θεμελιώδεις διαφορές στη διαφορετική προέλευσή τους (Occasio legis) και στη σύθμιση διαφορετικών θεμάτων, διαφορετικών κοινωνιών.

Στη Μωσαϊκή νομοθεσία, δίκαιο, ηθική και θρη-

σκεία είναι αλληλένδετα και αδιάσπαστα. Γι' αυτό υπάρχουν και γενικές ρήτρες και αρχές περί αγάπης του Θεού (Δευτ. 6:4) και του πλησίον ως εαυτού (Λευϊτικόν 19:18). Υπάρχει και διάταξη περί απαγορεύσεως ακόμη και της επιθυμίας που οδηγεί στο αδίκημα (10η εντολή) «ου επιθυμήσεις... παν ό,τι είναι του πλησίον σου» και διάταξη περί προτροπής εκδήλωσης αγιοσύνης (Άγιοι έσεσθε καθώς εγώ άγιος ειμί, Λευϊτικόν 19:1) και εκδήλωσης καλοσύνης στα ζώα, στους δούλους και τους πτωχούς, τις χήρες και ορφανά (Ιωβηλαίον - Σαββατιαίο έτος αφέσεως).

Τέτοιου είδους ρήτρες, καθώς και σαν αυτή που υπάρχει στο Λευϊτικό 19:11-17: «Δεν θα κλέπτεις, ούτε θα ψεύδεσαι...» και, «δεν θα μισήσεις τον αδελφό σου εν τη καρδιά σου... και δεν θα εκδικείσαι ούτε θα μνησικακείς κατά των υιών του λαού σου», δεν υπάρχουν στον Κ.Χ., που είναι μια καθαρά κοσμική νομοθεσία (παρά την αναγωγή της στον Σαμάς ή Μερωδάχ), μια νομοθεσία που απέβλεπε στη ρύθμιση προβλημάτων στην πολύπλοκη δομή της Μεσοποταμιακής αστικής κοινωνίας, σε αντίθεση με τη Μωσαϊκή, που είναι κυρίως θρησκευτική, ηθική, θεοκεντρική και θεοκρατική νομοθεσία, απευθυνόμενη σε μια αγροτική - ποιμενική κοινωνία.

VI. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Χαμουραμί, στον πρόλογο και στον επίλογο της νομοθεσίας του, φαίνεται αρκετά φιλόδοξος νομοθέτης, αφού ο πολικός αστέρας της δικαιοσύνης φαίνεται να τον κατευθύνει στο έργο του (dināt misarim = διατάγματα δίκαιας τάξης ή δικαιοσύνης ονομάζει τη νομοθεσία του) και θέλει να είναι «ένας άρχων, πατέρας αληθινός του λαού του... που να σκορπά την ευτυχία στο λαό», κατά τα λεγόμενά του.

Αλλά είναι αμφίβολο αν οι προθέσεις του αυτές έγιναν ποτέ πραγματικότητα εν ζωή ή μετά τον θάνατό του, αφού όπως είδαμε και την ευνοιοκρατία καλλιεργούσαν, αλλά και πολλές από τις διατάξεις του ήταν ουτοπικές και ανεφάρμοστες. Ο Κώδικάς του στηρίχτηκε εν πολλοίς σε ρυθμίσεις και κώδικες των προγενεστέρων βασιλέων της Μεσοποταμίας, Λιπίτ Ιστάρ, Ουρ Ναμού και Μπιλαλάμα.

Όπως και να έχει το πράγμα όμως, αξίζει τον κόπο να ρίξει κανείς μια νέα ματιά σε μια τόσο παλιά νομοθεσία, η οποία, παρόλο που δεν είναι η αρχαιότερη του κόσμου, όπως αρχικά θεωρήθηκε, παρουσιάζει ενδιαφέρον πολλαπλό για τον ιστορι-

κό του δικαίου, τον κοινωνιολόγο, το σύγχρονο νομικό και το σκεπτόμενο άνθρωπο, βλέποντας τις προσπάθειες του αρχαίου νομοθέτου για κοινωνική ρύθμιση, με γνώμονα πάντα τη δικαιοσύνη και την κοινωνική ευημερία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ

Για ένα τόσο μεγάλο θέμα θα χρειαζόταν ασφαλώς η καταγραφή μιας πλούσιας βιβλιογραφίας. Εδώ αρκούμαι στην παράθεση των πιο σπουδαίων και ενδιαφερόντων βοηθημάτων. Για τη μετάφραση του Κώδικα Χαμουραμί κλασική παραμένει αυτή του *T. J. Meek*, στην ανθολογία *J. Pritchard*, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament* (ANET), σελ. 163-180.

Ο έλληνας αναγνώστης μπορεί να βρει ενδιαφέρουσα και εύχρηστη την έκδοση «Ο Κώδικας του Χαμουραμί και άλλοι Κώδικες της Μεσοποταμίας» (Εισαγωγή *Περικλής Ροδάκης*, μετάφρ. *Κατερίνα Καλατζή*, εκδ. Καστανιώτη 1982).

Για τον Χαμουραμί γενικά και την εποχή του, αξιόλογο είναι το μικρό αλλά περιεκτικό βιβλίο του Ασσυριολόγου *Hartmut Schmökel*, *Hammurabi von Babylon* (Janus - Bücher 1958), καθώς και η μελέτη του *F. M. Böhl*, *King Hammurabi of Babylon in the Setting of his time* (1946).

Για τη νομοθεσία του Χαμουραμί, αυτή καθ' εαυτή, διαχρονικό είναι το έργο του *P. Cruevilhier*, *Commentaire du Code d' Hammurapi* (1939) μαζί με το πρωτοποριακό του εκδότη του Κώδικα *Jean Vincent Scheil*. Για τη φύση των διατάξεων του Κ.Χ. αξιόλογη είναι η μελέτη του *F. R. Kraus*, *Ein zentrales Problem des altmesopotamischen Rechts: Was ist der Codex Hammu-Rabi?*, Geneva NS 8 (1960) 283-296. Για τη δομή της Μεσοποταμιακής Κοινωνίας, μεταξύ άλλων, ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί την Παγκόσμια Ιστορία της Unesco, τόμος I, σελ. 429 επ.

Για τη σύγκριση του κώδικα με τους μεταγενέστερους Ασσυριακούς νόμους βλ. *G. R. Driver / J. C. Miles*, *The Babylonian Laws* (Oxford 1953).

Για τη σύγκριση και αντιπαραβολή διατάξεων του Κώδικα με την Πεντατευχιακή νομοθεσία, την ANET (σελ. 163-180 και ANEA σελ. 138 επ.) και τη σύγχρονη έγκυρη μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης (εκδ. Βιβλικής Εταιρίας 1997), εκτός από την κλασική των *Ο' του A. Ralfs*, ανεκτίμητο βοήθημα παραμένει η περισπούδαστη εργασία του *Hans Jochen Boecker*: *Recht und Gesetz im Alten Testament und im Alten Orient* (Neukirchener Verlag 1976).